

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 1 (1960)

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1959), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Βέη (1883-1958)

Η ψηφιδωτή εικόνα της Πάτμου

Άννα ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

doi: [10.12681/dchae.711](https://doi.org/10.12681/dchae.711)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. (1960). Η ψηφιδωτή εικόνα της Πάτμου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1, 127-134. <https://doi.org/10.12681/dchae.711>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η ψηφιδωτή εικόνα της Πάτμου

Άννα ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1959), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου
Βέη (1883-1958) • Σελ. 127-134

ΑΘΗΝΑ 1960

Η ΨΗΦΙΔΩΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ

Πρὶν ἐξετάσουμε τὴ μικρὴ ψηφιδωτὴ εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου ποὺ ἀνήκει στὸ πλουσιώτατο σκευοφυλάκιο τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου καὶ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα σωζόμενα δείγματα ψηφιδωτῆς φορητῆς εἰκόνας, θὰ προτάξουμε λίγες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἀξιόλογου αὐτοῦ κειμηλίου.

Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῆς μονῆς, ἡ ψηφιδωτὴ εἰκόνα ἀνῆκε στὸν ὄσιο Χριστόδουλο, τὸν κτίτορά της. Ὁ ὄσιος τὴν εἶχε φέρει ἀπὸ τὴν μονὴ τοῦ Στύλου στὸ ὄρος Λάτρος, κοντὰ στὴ Μίλητο, ὅπου ἦταν ἠγούμενος ὡς τὸ 1079, ὅποτε ἀναγκάσθηκε, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους, νὰ καταφύγῃ στὴν Πάτμο καὶ νὰ κτίσῃ ἐκεῖ, τὸ 1088, τὴ μεγάλη μονὴ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου μὲ τὴν ὑψηλὴ προστασία τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ¹.

Πιστεύω ὅτι δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ παράδοση αὐτή, γιατί, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ εἰκόνα χρονολογεῖται στὸν 11^{ον} αἰ. καὶ ἔξ ἄλλου εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ ὄσιος Χριστόδουλος κατόρθωσε νὰ σώσῃ ἀπὸ τὸ Λάτρος τοὺς θησαυροὺς τῆς μονῆς τοῦ Στύλου καὶ ἰδιαίτερα τὰ χειρόγραφα, ποὺ χρησίμευσαν ὡς βάση γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ἡ περιφημὴ βυζαντινὴ βιβλιοθήκη τῆς Πάτμου. Ὁ ἴδιος γράφει στὴν Ἑποτύπωσή του² ὅτι μὲ πολλοὺς κόπους εἶχε διασώσει τὰ χειρόγραφα: « *εἰ μὴ τοῦτο οὕτως ἐποίησα, ἄρδην ἂν ἀπώλοντο* » καὶ κληροδοτεῖ στὴν μονὴ τῆς Πάτμου ὀρισμένους εἰκόνες ποὺ εἶχε μαζύ του στὸν Εὐρύπο³, ὅπου πέθανε τὸ 1093. Πολὺ πιθανὸν βέβαια νὰ εἶχεν ἀφίσει εἰκόνες του καὶ στὴν Πάτμο.

Ἀπαρίθμηση τῶν κειμηλίων τῆς μονῆς τῆς Πάτμου ἔχουμε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ βρέβιον τῆς μονῆς τοῦ 1201, ποὺ δημοσίευσε ἄλλοτε ὁ Charles Diehl⁴. Ἐκεῖ, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες εἰκόνες, ἀναφέρεται: « *εἰκόνα ὁ ἅγιος Νικόλαος σαροῦ(η) μετὰ περιφερείας* »⁵.

1. Ἄννα Μαργαβᾶ - Χατζηνικολάου, Πάτμος, Collection de l'Institut, Français, Ἀθήνα 1957, σελ. 23.

2. Miklosich - Müller, Acta et Diplomata, Βιέννη 1890, τ. 6, 81.

3. Αὐτόθι, σελ. 83.

4. Ch. Diehl, Le trésor et la bibliothèque de Patmos au commencement du 13ème s., Byzantinische Zeitschrift, 1892, I, 488 - 525.

5. Αὐτόθι, σελ. 512.

Ἐάν δεχθοῦμε ὅτι ἡ λέξις «σαρούτη» σημαίνει ψηφιδωτή, ὅπως εἶχεν ὑποθέσει ἄλλοτε καὶ ὁ Nissen¹, πού βρῆκε τὴν ἴδια λέξις σὲ ἄλλο κατάλογο εἰκόνων τοῦ 11ου αἰ., ὅπως θὰ δοῦμε, τότε μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε τὴν εἰκόνα μας μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ βρέβιου τοῦ 1201. Ὁ Diehl ὅμως ἀναγνωρίζει στὴ λέξις αὐτὴ τὴν ἀναφερόμενη στὸ Glossarium mediae et infimae Graecitatis τοῦ Du Cange: *Σαρούκη καὶ Σαρούχ, συριστί, ὁ κεκανυμένος χαλκός*, in *Glossis Saracenicis Mss.*

Ἐρεύνησα τὴ σημασία τῆς λέξεως καὶ σὲ ἄλλα κείμενα, ἰδιαίτερα σὲ ἀπαριθμήσεις ἀντικειμένων σκευοφυλακίων σὲ βυζαντινὰ Τυπικά. Στὸ Τυπικὸ τῆς Στρούμνιτσας Μακεδονίας τοῦ 1085 καὶ 1106 ἀναφέρεται: «*Εἰκὼν σαροῦτ ἢ ἀγία Θεοτόκος κάθισμα μετὰ βρέφους ἔχουσα περιφέρεια στενὰ ἀργυρᾷ διαχύρουσα... εἰκὼν σαρούτη σκουτάριον Σωτῆρ λαιμί*»². Στὴ Διάταξι τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου στὴ Ραιδεστό, ὅπου ἀναγράφεται ὁ κατάλογος τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων ποῦ δώρησεν ὁ Μιχαὴλ Ἀταλαιάτης, τὸ 1077, λέγεται: «*...ἔτερα εἰκὼν ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος σαρούτι(η) μετὰ περιφερίων ἀργυρῶν διαχύρων Ἐτέρα εἰκὼν σαρούτη ὁ ἅγιος Νικόλαος καὶ αὐτὴ μετὰ περιφερίων διαχύρων, ἀμφοτέραι μικραί*»³. Στὴ Διαθήκη τοῦ Εὐσταθίου Βοῖλα τοῦ 1059 ἔχουμε δώδεκα εἰκόνες «σαρούτια»⁴. Τέλος στὸ Τυπικὸ τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ τῆς μονῆς Μπασκόβου τῆς Βουλγαρίας: «*εἰκὼν ὁ ἅγιος Γεώργιος καὶ ὁ ἅγιος Θεόδωρος σαρούτην μετὰ ἀργυρῶν περιφερίων*»⁵.

Ὅλοι οἱ ἐκδότες καὶ οἱ μελετητὲς τῶν κειμένων αὐτῶν, ἀκολουθῶντας τὴν πρώτην ἐρμηνεία τοῦ Ch. Diehl, συσχέτισαν τὴ λέξις μὲ τὸ *σαρούκη* τοῦ Du Cange. Μόνον ὁ Nissen, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴ λέξις καὶ νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸ δηλούμενο ἀντικείμενο, διερωτᾶται ἂν δὲ θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ δεχθοῦμε ὅτι σαρούτη σημαίνει ψηφιδωτὴ εἰκόνα. Θὰ ταίριαζε καλύτερα μὲ τὸ ἀργυρὸ πλαίσιο.

Ἐάν ἐξετάσουμε κάπως πραγματιστικὰ τὰ κείμενα αὐτὰ θὰ δοῦμε ὅτι :

---

1. W. Nissen, *Die Diataxis des Michael Attaliates von 1077*, Iena 1894, 80.

2. L. Petit, *Izvjestija τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, τ. VI, 1900, 118 καὶ 120.

3. Τὸ κείμενο δημοσίευσεν ὁ V. Beneshovich, *Zavieschanie vizantijskago boiari XI vieke*, *Zhurnal ministerstva narodnago prosvieschenia*, 1907, 219-231. Τελευταία ἀνάλυσις τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Sp. Vryonis, Jr., *The will of Eustathius Boilas*, *Dumbarton Oaks Papers*, II, 1957, 268.

4. Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata*, τ. 5, 324 καὶ K. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. I, 48 καὶ W. Nissen, αὐτόθι.

5. *Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovno) en Bulgarie*, texte original publié par Louis Petit, τ. XI, I, 1904, 52.

Ψηφιδωτή εικόνα τοῦ Ἁγίου Νικολάου.
Μονή Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου.

Ψηφιδωτή εικόνα τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια.

α) ἂν ἡ λέξις «σαρούτη» σημαίνει χάλκινη, τότε ὑπῆρχαν χάλκινες εἰκόνες με ἀργυρᾶ πλαίσια «περιφερείας» «περιφέρια», πρᾶγμα ἀπίθανον ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω. β) σὲ ὅλα τὰ πιὸ πάνω κείμενα ἀναφέρονται στὴ συνέχεια τῆς ἀπαρίθμησης χάλκινα ἀντικείμενα με τὸ ἐπίθετο χαλκοῦς-χαλκῆ, π.χ. «ἀλλί χαλκοῦν»¹, «εἰκὼν χαλκῆ κεχρυσωμένη»², «μανουάλια χαλκᾶ»³ κλπ. Ἔρα κάτι ἄλλο σημαίνει ἡ λέξις σαρούτ. γ) δὲν ἀναγράφεται πουθενὰ ψηφιδωτὴ εἰκόνα, ἐνῶ ἀναφέρονται ὅλα τὰ εἶδη: χυμευτή, ὑλογραφία κλπ. Σὲ καμμιά περίπτωση δὲν ὑπῆρχε ψηφιδωτὴ εἰκόνα; Καὶ πῶς τὴν ἔλεγαν; Στὸν 10^{ον} αἰ. ὑπάρχει ἡ λέξις «μουζάκιον» γιὰ νὰ δηλώσῃ μικρὸ ἀπὸ ψηφίδες ἔργο ἀλλὰ τὴ συναντοῦμε σπανιώτατα ὅπως στὴν ἐξεζητημένη γλῶσσα τοῦ Κωδικοῦ «ὑποδημάτων μουζακίων»⁴ καὶ πιθανὸν στὴν Βασιλείον Τάξιν τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἂν συμφωνῶντας με τὸν Labarte⁵ διορθώσουμε τὴ λέξις «ἐργομούκια» τῆς ἔκδοσης Reiske σελ. 582 εἰς ἐργομούκια.

Συμπεραίνω λοιπὸν ὅτι τὸ σαρούτ σημαίνει ψηφιδωτὴ. Ἡ λέξις μορεῖ νὰ συνδεθῇ με τὸν «κεκαυμένο χαλκὸ» τοῦ Du Cange ἢ πολὺ καλύτερα με ἄλλη λέξις ἀνατολικῆς προέλευσης, ὅπως σαρέ, σαρή, πού σημαίνει κίτρινο ἢ χρυσαφί. Ἄλλὰ καὶ στὴν πρώτη περίπτωσι νὰ δηλώνῃ τὸ χρῶμα καὶ τὴν ὑφὴ τοῦ χαλκοῦ, ὅπως καὶ στὴ δευτέρῃ περίπτωση τὸ κιτρινωπὸ χρῶμα. Πραγματικὰ στὶς μικρὰς αὐτὰς εἰκόνες τὶς δουλεμένες με λεπτότατες ψηφίδες, τὸ σὲ χρυσὸ χρῶμα βάθος δίνει τὴν ἐντύπωσι χρυσοκίτρινου μετάλλου περισσότερο παρὰ μικρῶν πετραδιῶν. Ἄλλη ἔκδοξι θὰ μπορούσε νὰ συνδέσῃ τὴ λέξις με μιὰ παραφθορὰ τῆς λατινικῆς λέξεως *tesseratus* ἢ *tessaratus*, πού σημαίνει ἀκριβῶς ψηφιδωτὸς (*tessera* = ψηφίδα). Φωνητικὰ εἶναι βέβαια δυνατὴ ἡ πτώσις τῆς πρώτης συλλαβῆς, ὅπως καὶ στὶς λέξεις σαράντα ἀντὶ τεσσαράκοντα, σαρακοστὴ ἀντὶ τεσσαρακοστὴ, Σαλονικη κλπ. ἀλλὰ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ μετατραπῇ ἢ κατὰληξις -οῦτι σὲ -άτι.

Χωρὶς λοιπὸν νὰ μπορούμε νὰ ἐξημενεύσουμε με βεβαιότητα τὴ λέξις «σαρούτη», νομίζω ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ δεχθοῦμε ὡς πολὺ πιθανὴ τὴν ταύτισι τῆς «εἰκόνας σαρούτ τοῦ ἁγίου Νικολάου μετὰ περιφερείας» τοῦ βροβίου τοῦ 1201 με τὸ παλαιότατο κειμήλιο τῆς μονῆς τῆς Πάτμου, τὴ μικρὴ ψηφιδωτὴ με ἀργυρᾶ πλαίσιο εἰκόνα, πού θὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ.

1. Ch. Diehl, ἔνθ' ἄν., 512.

2. L. Petit, ἐν Izvjestija Κωνσταντινουπόλεως, τ. VI, 120.

3. Typicon de Grég. Pacourianos, ἔνθ' ἄν., 53.

4. De officialibus palatii, ἔκδ. Βόννης, τ. III, 13.

5. Labarte, Histoire des arts industriels au Moyen Age², τ. 1, 305, σημ. 3.

Ἡ ψηφιδωτὴ εἰκόνα τῆς Πάτμου (πίν. 52, 53) δὲν ἔχει μελετηθῆ. Μόνον ὁ P. Jacopi ἐδημοσίευσεν ἄλλοτε μιὰ φωτογραφία τῆς στὸ Clava Rhodus¹, πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς².

Οἱ διαστάσεις τῆς εἰκόνας μὲ τὸ αὐτόξυλο, ὑψηλότερο πλαίσιο, τὸ ὁποῖο σκεπάζει ἀνάγλυφη ἀργυρῆ ἐπένδυση, ἔχει ὕψος 0,22 μ. καὶ πλάτος 0,185 μ. Ἡ ψηφιδωτὴ παράσταση εἶναι μόνον 0,14×0,10 μ.

Ὁ ἅγιος Νικόλαος εἰκονίζεται στὸ κέντρο τῆς εἰκόνας ὄρθιος, ὀλόσωμος, στὴν καθιερωμένη στάση ἱεράρχου. Ἡ κεφαλὴ του σώζεται σχεδὸν ὀλόκληρη. Ἀπὸ τὸ λεπτὸ καὶ ὑψηλὸ σῶμα του διατηρήθηκαν μόνον τὰ ἄκρα κατὰ μῆκος καὶ μέρος ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὤμο μὲ τὸ ὠμοφόριο καὶ τὸ δεξιὸ χεῖρ πὺ εὐλογεῖ.

Δεξιὰ ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ ἁγίου εἰκονίζεται ὁ Χριστός, σὲ προτομή, σὲ μικρὸ μέγεθος καὶ σὲ στάση τρία τέταρτα, νὰ δίνη τὸ Εὐαγγέλιο. Ἀριστερά, στὴν ἀντίστοιχη θέση καὶ μὲ ἀνάλογες διαστάσεις, ἡ Θεοτόκος προσφέρει στὸν ἅγιο τὸ ὠμοφόριον, κρατῶντας το μὲ τὰ δύο χεῖρια.

Τὸ βάθος τῆς εἰκόνας εἶναι χρυσό. Τὸ ἔδαφος, πὺ καλύπτει τὸ κάτω τρίτον τοῦ βάθους, πράσινο. Ἐκεῖ καὶ ἀπὸ τὴν κάθε πλευρὰ τῶν ποδιῶν τοῦ ἁγίου φυτρῶνουν δύο μικροὶ θάμνοι μὲ ἀνθάκια. Ὅλη ἡ παράσταση περιβάλλεται ἀπὸ ψηφιδωτὸ γραμμικὸ πλαίσιο μὲ τριγωνικά, κλιμακωτὰ μοτίβα. Τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου βρῖσκεται μέσα σὲ δύο κύκλους, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, κάτω ἀπὸ τὶς προτομὲς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου.

Ἡ ἀργυρῆ ἐπένδυση τοῦ αὐτόξυλου πλαισίου ἀποτελεῖται ἀπὸ μία ζώνη μὲ γραμμικὴ διακόσμηση, πὺ σκεπάζει τὴν ἐσωτερικὴ γλυφὴ καὶ ἐνώνεται μὲ τὸ ψηφιδωτὸ πλαίσιο τῆς εἰκόνας. Ἀκολουθεῖ μιὰ λεπτή, σύμμετρα τεθλασμένη ὀδοντωτὴ διακοσμητικὴ γραμμὴ καὶ τὸ καθαρὸ πλαίσιο.

Στὸ κέντρο τοῦ πλαισίου ἐπάνω, μέσα σὲ στρογγυλὸ ἐγκόλπιο, περιτριγυρισμένο ἀπὸ τὴν ἴδια τεθλασμένη, διακοσμητικὴ γραμμὴ, εἰκονίζεται ἡ Ἐτοιμασία τοῦ Θρόνου, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ: « Ὁ Θρόνος ». Δύο ἄγγελοι, στὶς ἐπάνω γωνίες, δορυφοροῦν τὸν Θρόνον, ἀπὸ τὸν ὁποῖο τοὺς χωρίζουν συμπλέγματα ἀπὸ συμμετρικὰ τοποθετημένους λεπτοὺς βλαστούς, ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίζουσι τέσσερα κυκλοτερῆ σχήματα μὲ πεντάφυλλα ἀνθέμια, στὸ κέντρο. Ἐξῆ ὅμοια συμπλέγματα στὶς δύο κάθετες πλευρὰς τοῦ πλαισίου ἐναλλάσσονται μὲ τέσσερα στρογγυλὰ ἐπίσης ἐγκόλπια, ὅπου εἰκονίζονται ὁ ἅγιος Θεόδωρος καὶ ὁ ἅγιος Γεώργιος δεξιὰ, ὁ ἅγιος Προκόπιος καὶ ὁ ἅγιος Δημήτριος ἀριστερά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές. Οἱ τέσσερες ἅγιοι, ὅπως καὶ οἱ δύο ἄγγελοι στὰ ἐγκόλπια, φοροῦν ὁμοίομορφα πτυχωμένες χλαμύδες, πορπούμενες στὸν δεξιὸ ὤμο. Μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ οἱ ἅγιοι κρατοῦν σταυρό,

1. Τόμος 6 - 7, μέρος III, 1932 - 1933, πίν. 110.

2. Ὁ καθαρισμὸς ἔγινε τὸ 1957 ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη κ. Φώτη Ζαχαρίων.

οἱ ἄγγελοι τὸ σκῆπτρο. Ἡ κάτω πλευρὰ τῆς ἀργυρῆς ἐπένδυσης τοῦ πλαισίου διατηρεῖται μέτρια. Κοσμεῖται μὲ ἐλικοειδεῖς γραμμὲς καὶ στιγμῆς. Τὸ μέρος αὐτὸ ἀνήκει σὲ παλαιότερο πλαίσιο τῆς εἰκόνας, ὅπως θὰ δοῦμε.

Εἶναι σύμπτωση ἴσως ὅτι ἀνάμεσα στὶς λίγες μωσαϊκῆς εἰκόνες πού σώζονται (πενήντα περίπου τὶς ὑπολογίζει ὁ Ο. Demus¹, ὁ ὁποῖος καταρτίζει κατάλογο), ὑπάρχουν πέντε εἰκόνες μικρῶν διαστάσεων τοῦ ἁγίου Νικολάου, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω. Ἴσως αὐτὸ νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι τὶς μικρῆς αὐτῆς εἰκόνες ἔπαιρναν μαζὺ τους οἱ ἄρχοντες στὰ ταξίδια καὶ στὶς ἐκστρατεῖες καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ ἅγιος Νικόλαος προστατεύει τοὺς « ἐν κινδύνοις », ἴσως πάλι στὸ ὅτι ὁ ἅγιος Νικόλαος εἶναι ἀπὸ τοὺς περισσότερο τιμώμενους ἁγίους τὸ 10^ο καὶ 11^ο αἰῶνα².

Οἱ εἰκόνες αὐτῆς, πού ἀπεικονίζουν τὸν ἅγιο σὲ προτομή, εἶναι οἱ παρακάτω: α) εἰκόνα στὴ μονὴ Σταυρονικήτα τοῦ Ἁγίου Ὄρους τοῦ 11^{ου} αἰ.³, β) εἰκόνα πού βρισκόταν ἄλλοτε στὴν Ἰσπανία καὶ τώρα ἐχάθη τοῦ 11^{ου}-12^{ου} αἰ.⁴, γ) τρίτη στὸ Μουσεῖο τοῦ Κιέβου⁵ καὶ δ) στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὸ Burtscheid τῆς Γερμανίας⁶.

Στὴν εἰκόνα τῆς Πάτμου ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ἀνάμεσα σὲ προτομῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου, πού τοῦ προσφέρουν τὸ Εὐαγγέλιο καὶ τὸ ὠμοφόριο. Εἶναι ἡ εἰκονογράφηση τοῦ προφητικοῦ ὄνειρου μὲ τὸ ὁποῖο ἐμηνύθη στὸν ἅγιο ἡ μελλοντικὴ του ἄνοδος στὸ ἀρχιερατικὸ ἀξίωμα. Στὴν *Vita compilata* ἀναφέρεται τὸ ὄραμα: « ...ἐμφανῶς ὀπιάνεται αὐτῷ ὁ κύριος Ἰησοῦς σὺν τῇ ἀειπαρθένῳ καὶ Θεοτόκῳ Μαρίᾳ τῇ μητρὶ αὐτοῦ· ὁ μὲν ἐπιδιδούς αὐτῷ τὸ ἱερόν Εὐαγγέλιον, ἡ δὲ τὸ ἀρχιερατικὸν ὠμοφόριον παρεχομένη καθὼς ἔκπαλαι καὶ μέχρι τοῦ δεῦρο ἱστορεῖται παρὰ τῶν φιλευσεβῶν ἐν ταῖς σεβασμίαις καὶ προσοκνηταῖς εἰκόσιν αὐτοῦ, ἐκ δεξιῶν μὲν τὸν κύριον ἐγχαραιτόντων τὸ Εὐαγγέλιον κατέχοντα καὶ ἐπιδιδόντα αὐτῷ, ἐξ εὐωνύμων δὲ τὴν ἄχραντον Θεοτόκον τὸ ὠμοφόριον τούτῳ προτεινομένην »⁷.

1. Πρβλ. W. Felicetti-Liebenfels, *Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei*, Λωζάνη 1956, σελ. 63.

2. G. Anrich, *Hagios Nikolaos, Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche*, Βερολίνο 1913-1917, τ. II, σελ. 479.

3. Ν. Κοττακώφ, Ἄθως, Πετρούπολη 1902 (ρωσ.), πίν. XIV.

4. Roulin, *Monuments et mémoires publiés par l'Acad. d. Sc.*, 1900, VII 1, *Tableau byzantin inédit*, πίν. XI.

5. Β. Λάζαρεφ, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Μόσχα 1948 (ρωσ.), II, πίν. 197α.

6. Εἰκόνα στοῦ Schlumberger, *L'épopée byzantine*, II, σελ. 121.

7. G. Anrich, *ἐνθ' ἄν.*, I, 223.

Μία ἀπό τις παλαιότερες σωζόμενες παραστάσεις τοῦ ἁγίου με αὐτὸ τὸ περιεχόμενο εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς Πάτμου¹.

Στὸ πλαίσιο ἔχουμε τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, θέμα ἀρκετὰ συνηθισμένο σὲ μεσοβυζαντινὰ πλαίσια εἰκόνων. Ὅπως στοὺς ναοὺς ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὴν καμάρα τῆς μεγάλης ἀψίδας, ἀνάμεσα στὸν Παντοκράτορα τοῦ τρούλλου καὶ στὴν Θεοτόκο τῆς ἀψίδας, εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο ἡ σύνθεση τῶν δύο μεγάλων συμβόλων τῆς Ἐκκλησίας, ἔτσι καὶ ἐδῶ συμβολίζει τὴν Παρουσία τοῦ Χριστοῦ. Πάνω στὸν ἄδειο Θρόνον ἔχουν τοποθετηθῆ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους καὶ τὸ Εὐαγγέλιο.

Ὁ Θρόνος συνοδεύεται ἀπὸ τοὺς δύο ἀρχαγγέλους. Οἱ τέσσερες ἅγιοι τῶν ἐγκολπίων εἶναι ἀπὸ τοὺς μεγάλους στρατιωτικούς ἁγίους: ὁ ἅγιος Γεώργιος, ὁ ἅγιος Δημήτριος, ὁ ἅγιος Προκόπιος καὶ ὁ ἅγιος Θεόδωρος.

Ὁ ἅγιος Νικόλαος εἰκονίζεται σὲ μνημειώδη παράσταση: Ἀϋστηρῆ κατὰ μέτωπον ὀλόσωμη σιάση, ἱερατικὴ ἀκαμψία καὶ ἐπιμήκνυση τῶν ἀναλογιῶν τοῦ σώματος, πού ἄσαρκο, χωρὶς πλαστικότητα, ἔχει ἐξαφανισθῆ κάτω ἀπὸ τὴ γραμμικὴ πτυχολογία τῆς χλαμύδας. Τὸ φαιό, σκούρο περίγραμμα, ὅπως καὶ ὁ σταυρὸς ἀνω στὸ λευκὸ ὁμοφόριο συντελοῦν στὴν ἐντύπωση τῆς ἀπόλυτης γραμμικότητος, πού συνδυάζεται με τὴν ἀναζήτηση τοῦ μνημειακοῦ.

Τάση πλαστικότητος ὑπάρχει μόνο στίς παρειῆς πού τονίζονται με μεγάλες ἐρυθρὲς κηλίδες στὸ διανυγές, λευκὸ καὶ ρόδινο βάθος. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου εἶναι σχηματοποιημένα καὶ ἀπλοποιημένα: μιὰ φαῖα ἡμικυκλικὴ γραμμὴ σχηματίζει τὴ ρυτίδωση τοῦ μετώπου, δυὸ καμπύλες διαγράφουν τὰ φρυδία, πρασινογκρὶ τρίγωνα σκιαζοῦν ἀπὸ κάτω τὰ μάτια.

Τὰ γένια καὶ ἡ κόμη σχηματίζονται με γραμμὲς ἀπὸ ψηφίδες λευκὲς καὶ πρασινογκρὶ τοποθετημένες σὲ παράλληλες σειρὲς. Ὅλη ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου ἀναδίδει τὸ ἀσκητικὸ ἰδεῶδες τῶν μορφῶν τοῦ 11^{ου} αἰ., με τὸ λοξὸ ἔντονο διαπεραστικὸ βλέμμα, τὴν ἔκφραση αὐστηρῆς πνευματικότητος καὶ ἐσωτερικῆς ἔντασης.

Παράλληλες μορφὲς τοῦ ἁγίου Νικολάου βρίσκουμε σὲ μωσαϊκὰ τοίχων, τοιχογραφίαι καὶ εἰκόνες ἀνατολικῆς παράδοσης τοῦ 11^{ου} αἰ., ὅπως π.χ. σὲ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη τῆς Καστοριᾶς², μιὰ ἀπὸ τις παλαιότερες ἀπεικονίσεις τοῦ ἁγίου ἀνάμεσα στὸν Χριστὸ καὶ τὴν Θεοτόκο, στὰ μωσαϊκὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου³ καὶ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ⁴,

1. Πρβ. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Ἀθήναι 1956 - 1958, II, 93, ὅπου ἀναφέρονται τὰ παλαιότερα δείγματα τοῦ εἰκονογραφικοῦ αὐτοῦ τύπου.

2. Σ. Πελεκανίδη, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 57.

3. Λάζαρεφ, ἔνθ' ἄν., II, πίν. 119α.

4. E. Diez - O. Demus, Byzantine mosaics in Greece, Καίμπριτζ 1931, πίν. 17.

σὲ εἰκόνα τῆς Δεήσεως καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου στὴ μονὴ τοῦ Ὁρους Σινᾶ¹.

Σὲ τοιχογραφίες τοῦ σπηλαίου τοῦ ἁγίου Παύλου στὴ μονὴ τοῦ Στύλου, μὲ τὶς ὁποῖες ἔχει πιθανὸν ἢ εἰκόνα μας κοινὴ προέλευση, παρατηροῦμε παρόμοιες ἀσκητικὲς μορφές, ὅπως τοῦ Προφήτη Ἡλία στὴν Μεταμόρφωση², τὰ ἴδια ἰσχυρὰ περιγράμματα, γραμμικότητα στὰ ἐνδύματα, τὴν ἴδια ἀκαμπτη στάση καὶ ἀναλογίες στὰ στενὰ σώματα³.

Οἱ μικρὲς μορφές τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου ἔχουν λευκορόδινα πρόσωπα καὶ ἔντονο βλέμμα, πὸ φωτίζεται μὲ μεγάλο λευκὸ τῶν ματιῶν.

Ἡ ἀναζήτησις τοῦ μνημειακοῦ στὴν εἰκόνα συνδυάζεται μὲ γραφικὰ στοιχεῖα, ὅπως συνηθίζουν στὸν 11^{ον} αἰῶνα.

Ἡ καλλιγραφημένη ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου περικλείεται μέσα σὲ δυὸ ἐγκόλπια, σὲ χαμηλότερο ἀπὸ τὴν ὅλη εἰκόνα ἐπίπεδο, μὲ πράσινο καὶ μπλὲ βάθος. Ἡ περιτέχνη τοποθέτησις τῶν γραμμάτων συντελεῖ στὸ διακοσμητικὸ χαρακτῆρα τῶν ἐγκολπίων.

Οἱ μικροὶ θάμνοι στὸ πράσινο ἔδαφος εἶναι ἀκόμη ἕνα στοιχεῖο πὸ θυμίζει 11^{ον} αἰῶνα. Στὸν νάρθηκα τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου βρίσκουμε παρόμοια ἀνθάκια⁴. Ἀλλὰ καὶ σὲ χειρόγραφα, ἰδιαίτερα, τῆς ἐποχῆς τὰ μικρὰ ἄνθη δηλώνουν τὸ ἔδαφος, ἔστω καὶ ἂν πρόκειται γιὰ ἐσωτερικὸ, ὅπως π.χ. στὸν παρισινὸ κώδικα Gr. 64, φ. 102⁵.

Τέλος τὸ χρυσοῦ βάθος τῆς εἰκόνας περιβάλλει πλαίσιο ἀπὸ πράσινες, μπλὲ καὶ κόκκινες ψηφίδες, σὲ τρεῖς κλιμακωτὲς σειρές. Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πολὺ γνωστὰ κοσμήματα τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων, συνηθέστατο σὲ πλαίσια χειρογράφων καὶ σὲ μωσαϊκά, ὅπως π.χ. στὸν Ὅσιο Λουκᾶ⁶.

Τὸ ἀργυρὸ ἀνάγλυφο πλαίσιο ἀνήκει σὲ δυὸ ἐποχές. Ἡ κάτω πλευρὰ, ὑπόλειμμα τοῦ παλαιότερου πλαισίου, ἔχει κόσμημα μὲ ἑλικοειδεῖς ἔκτυπες γραμμὲς καὶ ἔκτυπες στιγμές. Παρόμοιο κόσμημα συναντοῦμε στὴν ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου τῆς μονῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου, πὸ ὁ Καθηγητῆς Α. Ευγγούπουλος χρονολογεῖ στὸ τέλος τοῦ 11^{ου} αἰῶνα⁷, καὶ στὴν Tchareqle

1. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, εἰκ. 48.

2. Th. Wiegand, Milet, III, I, O. Wulff, Der Latmos, Βερολίνον 1913, εἰκ. 126.

3. Αὐτόθι, πίν. V, 3.

4. Δάζαρεφ, ἔνθ' ἄν., πίν. 105α.

5. Bl. Oumont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Παρίσι 1929, πίν. LXXXIV.

6. Δάζαρεφ, ἔνθ' ἄν., II, πίν. 106 καὶ 111α.

7. Α. Ευγγούπουλος, Ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ μονῇ τοῦ Μ. Σπηλαίου, Α.Ε., 1931, σελ. 101 - 119.

Kilissé τοῦ Γκέρεμε¹, τοῦ 11^{ου} ἐπίσης αἰώνα. Συγγενικά κοσμήματα ἀναφέρουμε ἀπὸ μωσαϊκὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου² ἢ ἀπὸ χειρόγραφα, ὅπως τὶς Ὀμιλίαι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, Coisl. 79, φ. 2ν καὶ 2 bis ν³.

Φαίνεται ὅτι τὸ πλαίσιο αὐτὸ τοῦ 11^{ου} αἰώνα καταστράφηκε καὶ τὸ ἀντικατέστησαν ἀργότερα μὲ νέο πλαίσιο, τὸ ὁποῖο σκεπάζει τὶς ὑπόλοιπες τρεῖς πλευρές.

Ὅμοιο πλαίσιο μὲ τὰ ἴδια ἀκριβῶς κοσμήματα, τὴν Ἐτοιμασία τοῦ Θρόνου, στὸ κέντρο ἐπάνω, καὶ προτομὲς ἁγίων (ἄχι ἐγκόλπια) βρίσκουμε στὴν ἀργυρῆ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τοῦ 13^{ου} - 14^{ου} αἰώνα, ὅπως τὴν χρονολογεῖ ὁ Κοντακῶφ⁴.

Πολὺ συγγενικά εἶναι τὰ πλαίσια τῆς εἰκόνας τῆς Περιβλέπτου τοῦ ἁγίου Κλήμεντος τῆς Ἀχρίδας καὶ ἄλλων εἰκόνων τῆς ἴδιας ἐκκλησίας⁵.

Οἱ ἀνάγλυφες μορφὲς τῶν δυὸ ἀγγέλων καὶ τῶν τεσσάρων ἁγίων μέσα στὰ ἐγκόλπια τονίζουν μὲ τὴν ὁμοιόμορφη στάση καὶ ἀκίνησια τὴν ἱερατικότητα τῶν, ἀλλὰ λείπει κάθε λεπτότητα ἔκφρασης. Ἡ σταθερὴ πτυχολογία τῆς χλαμύδας, ποὺ πορποῦται ὁμοίμορφα στὸ δεξιὸν ὄμο, ἔχει κάτι τὸ τυποποιημένο καὶ ἔντονα γραμμικό. Τὰ ἀκανόνιστα, χωρὶς τάση ὄραιοποίησις, χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δίνουν μιὰ ἔντονη, σκληρὴ καὶ ἀδιάφορη ἔκφραση, ποὺ προδίνει ἀκαδημαϊκὴ ἐκτέλεση. Θυμίζουν στρατιωτικὸς ἁγίους τῆς Κομπελίδικης ἐκκλησίας τῆς Καστοριάς⁶ καὶ τὸν Προφήτη Μωϋσῆ ἢ τὸν ἅγιο Στέφανο εἰκόνας τῆς μονῆς Σινᾶ⁷.

Ἡ πολύτιμη αὐτὴ ψηφιδωτὴ εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου στὴ μονὴ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου τονίζει ἀκόμη μιὰ φορὰ τὴ σημασία τῶν σκευοφυλακίων τῶν μεγάλων μονῶν γιὰ τὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς Τέχνης.

ANNA MARABA - XATZHNIKOLAΟΥ

1. G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Παρίσι 1925 - 1942, πίν. II, 111.

2. Λάζαρεφ, ἔνθ' ἄν., II, πίν. 115α.

3. O m o n t, ἔνθ' ἄν., πίν. LXI - LXIV.

4. Κοντακῶφ, Εἰκονογραφία τῆς Θεοτόκου, Πετρούπολη 1914 (ρωσ.), τ. 2, εἰκ. 197.

5. Ν. Κοντακῶφ, Μακεδονία, πίν. VII, VIII, X, XI, XII.

6. Σ. Πελεκανίδη, ἔνθ' ἄν., πίν. 107β καὶ 109β.

7. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἔνθ' ἄν., εἰκ. 197.